

УДК 069 (091)

Чернобай Ю.М.

АКАДЕМІК М.І. ВАВИЛОВ У ХРОНОТОПІ ГОСТЬОВОЇ КНИГИ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

В книзі відвідувачів Державного природознавчого музею НАН України зберігся підпис академіка М.І. Вавилова від 1 серпня 1940 р. І час появи автографа, і наступні трагічні події, пов'язані з долею великого вченого, надають його візитові до старого львівського музею особливого сенсу і особливої суспільно-наукової вартості. У статті зроблено ретельний огляд подій та учасників останнього періоду життя М.І. Вавилова.

Ключові слова: книга відгуків, академік Вавилов, історія науки, хронотоп автографа.

Автографи музейного книгосховища

Серед документальних матеріалів, що зберігаються в бібліотеці ДПМ НАН України, знаходимо автографи багатьох відомих вчених, які вважали за честь надсилати і передавати в дар свої монографії і статті до цього музейного закладу. Серед них: у галузі **зоології** – Ю. Бонковський (у 1876-1885 рр.), К. Водзіцький (у 1853-1879), Я. Грохмалицький (у 1909-1928), Ю. Дзєндзелевич (у 1874-1914), Б. Дибовський (у 1862-1929), Я. Доманєвський (у 1918-1927), Е. Незабитовський (у 1896-1934), М. Новицький (у 1865-1899) та ін.; у галузі **ботаніки** – В. Боберський (у 1880-1888), О. Волощак (у 1887-1896), М. Рациборський (у 1890-1917), А. Реман (у 1862-1916), В. Шафер (у 1916-1939) та ін.; у галузі **геології та палеонтології** – А. Бітнер (у 1878-1895), М. Косман (у 1891-1911), Ю. Недзведський (у 1876-1915), Я. Новак (у 1907-1924), О. Павлов (у 1884-1928), В. Роголя (у 1909-1925), В. Фрідберг (у 1906-1938) та ін. [9].

Лише три книги для записів відвідувачів збереглися в книгосховищі з старих часів. Найстаршою серед них є "Книга відвідувачів музею 1871-1880 рр." [6]. На зворотному боці палітурки стоїть штамп "dział przyrodniczy" (природничий відділ). Датована книга з 13.07.1871 до 30.10.1880 рр., стор. 1-97. До цієї ж книги підшите ще 13 стор., датованих з 16.10.1881 до 24.10.1881 рр. Друга "Книга відвідувачів музею. 1883-1943 рр." є найбільш змістовною на цікаві автографи і має 295 стор. [7]. Третя книга "Книга відвідувачів. 1894. 9.06-15.10" – містить 101 стор., і має дуже розріджені, від одного до кількох на сторінку, записи відвідувачів [8].

Маємо лише автографи у книзі відвідувачів – і знаходимо неймовірне комунікативне (хронотопне) сплетіння подій, біографій та історичних потрясінь, яке створює для цілком асоціальних природничих експонатів неповторне тло, і яке в музейному просторі набуває вже й аксіологічних критеріїв, атрибутики ідентичності та інших цивілізаційних наративів. Власне це й становить підсвідому магію музею, коли інтерес до експоната переростає в інтерес до історії, пов'язаної з цим експонатом. Отже, музейна книга записів виглядає як виразна партитура соціальних ритмів і композицій. Тут присутня бравурність ХІХ ст. та жорсткі контрапункти початку ХХ віку. Виразна суміш підписів польською, німецькою, російською мовами. Автографи російською 1914-16 рр. суттєво відмінні від записів 1939-41 рр. І, як громовиця серед тої передвоєнної какофонії, лаконічно: "*1/VIII-1940 академик Н.И. Вавилов*"[5]. Ще й чиясь недолуга рука підкреслила автограф червоним олівцем, мовляв не кожен може знати, хто це.

Прощальний автограф М.І. Вавилова

Запис зроблено синім чорнилом, авторучкою (рис. 1). Записів осіб, що супроводжували академіка, немає, хоча скоріше за все він був не один. Усі попередні та наступні записи інших відвідувачів музею зроблені чорним чорнилом звичайною ручкою з пером. Напевно, Вавилов зупинився на короткий час у Львові і можна сміливо припустити, що візит до музею академік зробив за порадою свого колеги по ВАСГНІЛ, академіка Ю.Ф. Лискуна.

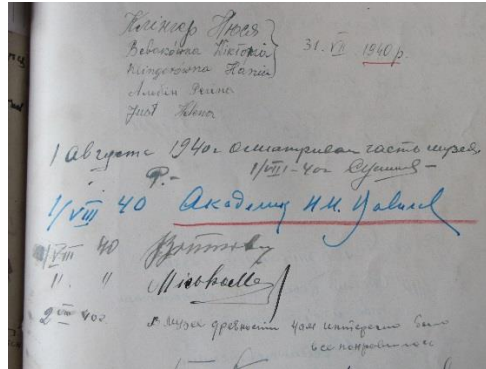

Рис. 1. Автограф академіка М.І. Вавилова.

Тут окремої згадки заслуговує короткий запис 1901 р., помітний через те, що зроблений кирилицею – **Евфимий Лискун** [5]. Безперечно, це Юхим Федотович Лискун (1873–1958), на той час 28-річний випускник Московського сільськогосподарського інституту. Його батьківщиною було с. Отач (Атаки) неподалік Хотина. У Львові молодого зоотехніка цікавили Природничий музей Дідушицьких та університетський Зоологічний музей проф. Б. Дибовського, оскільки для нього, як спеціаліста з тваринництва, важливим було побачити фондові колекції цих музеїв. Показово, що у 1918 р. він став професором Лісового інституту в Петрограді, а у 1934 р. був обраний академіком ВАСГНІЛ і належав до найближчих соратників академіка Вавилова. Він проходив по слідчій справі Вавилова, як член антирадянської організації. На відміну від М.І. Вавилова, Лискуна не було репресовано, напевно через його суто селянське походження та й спеціалізація з тваринництва не була ареною гострих дискусій, на відміну від рослинництва. Тривалий період (1923–41 рр.) професор Ю.Ф. Лискун був проректором Тімірязевської с-г академії, започаткував багато напрямів у дослідженнях великої рогатої худоби. Його зібрання черепів і скелетів свійських тварин стало основою колекції Державного музею тваринництва у Москві, якому надано ім'я вченого. Про характер стосунків Ю.Ф. Лискуна з владою свідчать високі державні нагороди, зокрема, 4 ордени Леніна, 2 – Трудового Червоного прапора та Сталінська премія 1943 року, до якої існують такі виразні документи:

1) "Москва, Кремль, Йосифу Виссарионовичу Сталіну

Дорогой Йосиф Виссарионович!

Сердечно благодарю Правительство, удостоившее меня Сталинской премии. Прошу зачислить мою премию 100 000 рублей в фонд постройки авиаэскадрильи имени Лауреатов Сталинской премии.

Заслуженный деятель науки и техники, академик, лауреат Сталинской премии ЛИСКУН Ефим Федотович".

2) *"Заслуженному деятелю науки и техники, академику, товарищу Лискуну Ефиму Федотовичу*

Примите мой привет и благодарность Красной Армии, Ефим Федотович, за Вашу заботу о воздушных силах Красной Армии. И. Сталин"

Газета "Известия", 1 апреля 1943 года" [1].

Один з найвидатніших біологів ХХ ст., академік Микола Іванович Вавилов народився (13) 25 листопада 1887 р. (рис. 2).

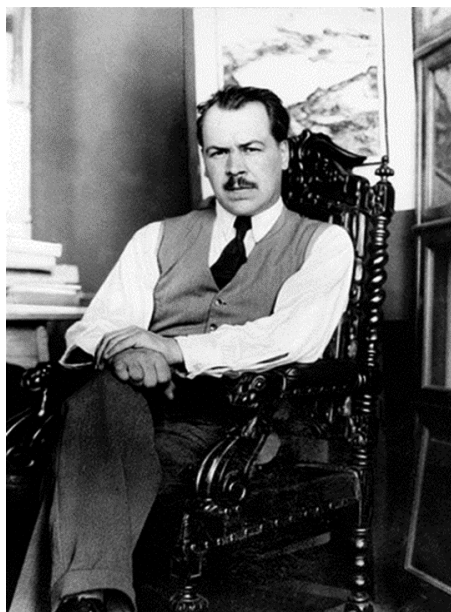

Рис. 2. Академік М.І. Вавилов.

Невтомний вчений-натураліст, ботанік, генетик, географ, засновник вчення про імунітет рослин, він розвинув рослинництво як комплексну науку прикладного значення з фундаментальними основами загальнобіологічних знань про культурні рослини. Його можна назвати одним з останніх великих енциклопедистів. Недарма міжнародний журнал "Heredity" ("Спадковість") помістив його портрет на обкладинці поруч з Ліннеєм, Дарвіном, Морганом й іншими світовими корифеями біології. Великою є також роль Вавилова як організатора науки, одного з засновників і першого президента союзної Академії сільськогосподарських наук (ВАСГНІЛ), творця Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР) та Інституту генетики (ІГен), ряду інших наукових установ. Є також чимало цікавих друкованих спогадів про нього, як про людину, у всіх відносинах чудову особистість. Його вчитель, академік Д.М. Прянишников казав: "Микола Іванович – геній, і якщо ми цього ще не усвідомлюємо, то тільки тому, що ми його сучасники".

Перебування академіка на заході України відбувалося за досить складних обставин. Після закінчення "фінських подій", коли СРСР приєднав до себе частину території тодішньої Фінляндії, для оцінки ботаніко-географічного стану земель і

вироблення пропозицій щодо їх освоєння туди 31 березня 1940 р. була відправлена експедиція Наркомзему, складена з фахівців, відібраних академіком Лисенком. Комісія виконала завдання дуже швидко, але скоро з'ясувалося, що її робота виявилася непрофесійною. Тому, коли до СРСР були приєднані західноукраїнські землі, зокрема Закарпаття і Буковина, було прийняте рішення скерувати туди експедицію на чолі з Вавиловим. Можна було не сумніватися, що експедиція Вавилова чудово впорається із завданням. Неминуче це вдарило би рикошетом по Лисенку, чия команда щойно провалила подібне завдання. Ситуація набувала критичних абрисів. За свідченнями близьких друзів Вавилова, напередодні від'їзду на захід України, відбулася зустріч Вавилова з Лисенком віч-на-віч, коли Вавилов виказав тому все, що він про нього думав.

За ідеологічними канонами радянської науки

Працював на Полтавщині до пори маловідомий, але з амбітними планами, агроном Т.Д. Лисенко, карколомна кар'єра якого почалася не без допомоги Вавилова. Власне академік долучив Лисенка до великої академічної науки, а також всьляко – у виступах і статтях – підтримував його досліди з яровизації та його теорію стабільності розвитку, називаючи їх "великим світовим досягненням в рослинництві". Але у 1935 р. Микола Іванович переконався, що в особі Лисенка він зіткнувся з небезпечним демагогом і конкурентом. На зустрічі ударників сільського господарства з керівництвом ВКП(б) та радянського уряду Лисенко виголосив промову в дусі сталінського розуміння ситуації в країні та у сільському господарстві. Це й класова боротьба, й шкідництво в науковому середовищі, й колгоспники, що "дають народному господарству більше, ніж деякі професори", і т. д. Така промова дістала палке схвалення вождя, його оплески та гучний вигук: "Браво, товаришу Лисенко, браво!" Вже за кілька місяців Лисенко став академіком ВАСГНІЛ, а у 1938 р. – її президентом, тоді як Вавилова з усіх постів знімають. У 1939 р. Лисенко обирається дійсним членом АН СРСР. З 1936 р. він – директор Всесоюзного селекційно-генетичного інституту в Одесі, а з 1940 р. – після арешту Вавилова – також директор Інституту генетики АН СРСР. Вождь народів знайшов-таки в особі простого вихідця з землеробського середовища такого собі "народного академіка" – офіційну альтернативу Вавилову. Лисенко обіцяє зробити багато і швидко, вивести ефективні сорти основних сільгоспкультур не за 10-20 років, а за два роки. Ось це справжній стахановець і ударник в науці. Саме такі потрібні Сталіну і трудовому народу. Ще у XIX ст. у романі "Війна і мир" Л. Толстой писав про таких: "Невігластво співтовариства, слабкість та ніцість противників, щирість брехні та блискуча самовпевненість цієї людини висувають її до керівництва... Немає вчинку, немає злодійства чи дріб'язкової омани, які би вона скоїла і які у той же час у вустах її оточення не відбилися би у формі величного дійства".

Усе би нічого, якби Лисенко зайнявся тільки рослинництвом, вдосконаленням агротехніки сортів. Але він замахується й на класичні основи біології, на ще молоду, але вже настільки плідну в області фундаментального наукового знання генетику. Вавилов, звичайно, не зміг бути осторонь, збирався гостро дискутувати з можновладним невігласом, але він тепер вже був підпорядкований Лисенкові, який став президентом ВАСГНІЛ. У ті часи Вавилов розповідав друзям, що домігся зустрічі зі Сталіним. Зачекавши в приймальні дві години, о першій годині ночі він був нарешті прийнятий генсеком. Не відповівши на привітання Вавилова, Сталін кинув фразу: "Це ви, Вавилов, який займається квіточками, листочками, черешочками і всякими ботанічними дурницями, а не допомагає сільському господарству, як це робить Лисенко Трохим Денисович?" Не будучи запрошеним сісти, Вавилов стоячи, майже

годину говорив про свої дослідження і про роботу очолюваного ним ВІРу. Жодної реакції. Зрештою Сталін його обірвав, сказавши тільки: "Ви вільні, громадянин Вавилов". Вавилов зробив висновок: "Наша справа табак. Згряя Лисенка вживає всіх заходів, щоб прибрати мене з Інституту і з Академії наук". Син академіка, вчений-фізик Ю.М. Вавилов, знайшов архівні документи, які свідчать, що черговий політичний донос на його батька був санкціонований особисто Лисенком [5].

Академік зрештою чудово розумів, що йому загрожує і від кого виходить небезпека. Він часто повторював своїм домашнім, що сідаючи в поїзд в Ленінграді, ніколи не буває впевнений, чи прибуде до Москви. Проте остання експедиція в західні райони України помітно його підбадьорила, вселила деяку надію на те, що він ще потрібен своїй країні і навіть її керівництву. Щоправда, є свідчення, як напередодні від'їзду у нього сталася бурхлива сутичка з Лисенком, після якої мало хто сумнівалися, що Вавилова заарештують.

Пігмеї і гомункулуси у ніг велетня

Після усунення Вавилова з усіх посад, його місце зайняв новий керманіч біологічної науки в СРСР Трохим Лисенко. Цей діяч, подібно до Герострата, здобув собі безсмертя через участь у знищенні академіка М.І. Вавилова. Одним з перших дослідників трагічної долі М.І. Вавилова був публіцист М.А. Поповський, якому на початку 1960-х рр. вдалося отримати доступ до слідчої справи М.І. Вавилова і зібрати величезну кількість свідчень, результатом чого стала низка публікацій у радянських журналах, а головне – видана за кордоном в 1970-х рр. фундаментальна монографія "Біда і вина академіка Вавилова". Після її появи Поповський був змушений емігрувати. У 1990 р. книга була перевидана в СРСР [10].

Слідчу справу академіка М.І. Вавилова за № 1500 було заздалегідь детально підготовлено і розроблено. Всі доноси і свідчення раніше заарештованих вчених були систематизовані і долучені до справи. Додалися також матеріали обшуків на квартирах і в робочих кабінетах академіка в Москві та Ленінграді. Був складений меморандум, де всі звинувачення розписані за окремими розділами: шкідництво, зв'язки з закордоном, ставлення до ВКП(б) та радянської влади і т. д. Слідчі НКВС ретельно підготувалися до прийому іменитого арештанта. У постанові на арешт Вавилова говорилося: "Встановлено, що з метою спростування нових теорій в області яровизації і генетики, висунутих радянськими вченими Лисенко і Мічуріним, ряд відділів ВІРа за завданням Вавилова виконували спеціальну роботу з дискредитації висунутих теорій Лисенка та Мічуріна ... просуваючи свідомо ворожі теорії, Вавилов веде боротьбу проти теорій і робіт Лисенко, Цицина і Мічуріна, що мають вирішальне значення для сільського господарства СРСР".

Слідчий на прізвище Хват з готовністю взявся за розхожу шкідницьку версію і став посилено її розкручувати. Тривале, майже річне болісне слідство у справі М.І. Вавилова з початком війни було відразу ж припинене, а вже 9 липня 1941 р. відбулося закрите судове засідання у складі каральної трійки, яка в той же день винесла Вавилову смертний вирок. Прохання про помилування до Президії Верховної Ради СРСР було відхилене. У зв'язку з різким погіршенням військової обстановки під Москвою, Вавилов разом з іншими ув'язненими був терміново евакуйований до Саратова і запроторений в тамтешній в'язниці до камери смертників.

Провінційне місто на Волзі виявилось для Миколи Івановича доленосним: тут блискуче почалася його кар'єра вченого і тут же трагічно завершувалася його життя. У Саратовській в'язниці він пробув півроку, чекаючи вирішення своєї долі і захворівши на цингу. Після цього йому дали можливість звернутися з листом особисто до Берії. Це

подіяло – смертний вирок був замінений двадцятьма роками ув'язнення у виправно-трудових таборах. Вавилов був переведений з камери смертників до загальної камери. Архівні матеріали, що збереглися з того часу, свідчать: всі факти так званого шкідництва швидше підходили під адміністративну, ніж під кримінальну відповідальність навіть за умов тодішнього репресивного режиму.

Особистість М.І. Вавилова була не того масштабу, щоб її зникнення залишилося непомітним. У 1942 р., ще за життя Вавилова, він був обраний членом Лондонського Королівського товариства разом з іншим відомим радянським вченим, математиком І.М. Виноградовим. Йшла війна, Великобританія була союзником СРСР, і політично було досить не вигідно тримати людину, удостоєного такої високої честі, в ув'язненні. Є відомості, що на Тегеранській конференції, яка проходила в 1943 р., з 28 листопада по 1 грудня, тобто вже після загибелі Вавилова в саратовських катівнях, Черчіль за дорученням Лондонського Королівського товариства у приватній бесіді довідувався у Сталіна про долю вченого, на що той сказав, що знає не про всіх радянських вчених і, коли отримає відповідну інформацію, відразу ж повідомить британському прем'єр-міністру.

Відтак проблема М.І. Вавилова, так чи інакше, не була повністю вирішена з його загибеллю. За свідченням членів родини академіка, Сталін навіть розіграв незнання і обурення, "дознавшись" по телефону в присутності Президента АН СРСР, академіка-фізика С.І. Вавилова про смерть його брата в саратовській в'язниці: "Ах, чорт забирай, погубили таку людину!" Все це схоже на правду. Характерний сталінський стиль: спочатку вчинити розправу, а потім від неї дистанціюватися.

Офіційно М.І. Вавилов був реабілітований за запитом його дружини Є.І. Баруліної в серпні 1955 р. ще до XX з'їзду КПРС, на якому було викрито культ особи Сталіна і пов'язане з ним жорстоке свавілля. Не було в живих й іншого винуватця його загибелі – Берії. Зате цілком процвітав третій, а може й найголовніший його згубник – академік Т.Д. Лисенко. Коли Лисенкові довелося давати письмове пояснення з приводу судових звинувачень на адресу загубленого ним вченого, він, зокрема, написав: "М.І. Вавилов був великим ученим, організатором науки. З його діяльності, на мій погляд, найбільшої позитивної оцінки заслуговує те, що він зібрав великі світові колекції зразків насіння різних сільськогосподарських рослин. Тому я не згоден із звинуваченнями М.І. Вавилова в тому, що він нібито знищив колекції, навпаки, він їх створював". Після стількох наклепів все це тепер було представлено як чисто теоретичні суперечки, спрямовані "на з'ясування істини в біологічній науці".

Після викриття культу особи і офіційної реабілітації Вавилова його ім'я знову стало знаковим, а внесок в науку був визнаний великим. Ще були живими багато його соратників і учнів, які залишили про нього справді безцінні спогади.

Написане рукою не згорає

З газетних повідомлень можна дещо відстежити події тих днів. В Кремлі 1 серпня 1939 р. відкрилася сесія Верховної Ради СРСР, яка тривала до 7 серпня. Сесія схвалила включення до складу Радянського Союзу балтійських держав і Закарпатської України, В.М. Молотов виступив з доповіддю про зовнішню політику Радянського Союзу.

Вавилов і його колеги встигли приїхати до Львова. Перебування академіка у місті не було таємницею для громадськості. Напередодні відвідин музею Микола Іванович мав зустріч з викладачами і студентами рільничо-лісового факультету Львівської політехніки 30 липня 1940 р. Він ознайомив їх зі станом радянської агрономічної науки, тематикою своїх наукових пошуків, результатами досліджень флори заходу

України, організацією сільськогосподарської освіти та працевлаштування молодих спеціалістів у Радянському Союзі. Про це йшлося у короткому повідомленні в обласній газеті "Вільна Україна" від 2 серпня 1940 р. [11].

Відповідно до розробленої Вавиловим теорії про центри розповсюдження культурних рослин, одним з таких центрів була Карпатська гірська система. Академік мав намір дістатись гірських районів Буковини, де за його припущеннями можна було знайти фрагменти популяції дикої пшениці – полби *Triticum dicoccum* (Schuebl.) та інших диких предків рослинних культур. В Україні найдавніша знахідка насіння полби була виявлена у Чернівецькій обл. (IV тис. до нашої ери), а у Тернопільській обл. знахідка відноситься до часів бронзової доби.

Перебіг подій був приблизно такий [2]: робоча група на двох машинах прямувала в гірський район Путили на Буковині. Одна з машин була змушена два рази міняти колесо через шкарна чорна "емка" з незнайомими людьми, вбраними у модні костюми. Вавилова, як вони пояснили, терміново зажадали у Москві. Помічники академіка В.С. Лехнович і Ф.Х. Бахтеєв спершу не зрозуміли, що це за машина і що це за люди. Хіба мало за якою потребою Вавилова раптом зажадали у Москві. Люди на "емці" погнали далі, а помічники пізно увечері повернулися до Чернівців. Там черговий університетського гуртожитку повідомив, що їх керівник приходив, залишив свій рюкзак і пішов десь дзвонити. Вже пізно уночі знову з'явилися люди в цивільному, які привезли Лехновичу записку від Вавилова, власноруч їм написану: "Дорогий Вадиме Степановичу. З причини мого термінового виклику до Москви віддайте всі мої речі подавцеві цього. 6/8/40, 23 години 15 хвилин, М. Вавилов". Привертає увагу, що академік у записці вказав навіть час написання – близько опівночі. Прочитавши записку і побачивши, як розмовляють і як поведуться приїжджі, Лехнович і Бахтеєв зрозуміли, з ким вони мають справу і куди відвезли їхнього вчителя.

Але в метушні агенти НКВС якимось дивом не відібрали рюкзак з взірцями рослин і вони були доставлені до колекції ВІРу. У рюкзаку була в'язанка полби, напівдикої місцевої пшениці, знайденої Вавиловим на приватних ділянках під Путилою. Співробітники ВІРу згодом визначили, що це був раніше невідомий для ботаніки вид полби – останнє ботаніко-географічне відкриття Вавилова.

З документів слідчої справи (мовою оригіналу):

Справка

Дана Львовской гостиницей "Народная", в том, что гр-не Вавилов Николай Иванович и Лихневич Вадим Степанович – проживали в указанной гостинице в номере № 4, первый с 31/VII, второй с 23/VII – и оба выехали 1/VIII-40 года.

Из вещей, оставленных на хранение в гостинице, имеются – чемодан закрытый и фруктовая корзина (открытая) с мешочками из материи и бумаги.

Указанные выше вещи, были сданы на хранение на имя Лихневича.

Директор гостиницы "Народная" Цисик.

7/VIII-40 г.

У протоколі обшуку від 7 серпня 1940 р., зареєстровано речі, які Вавилов та Лехнович залишили у львівському готелі "Народний". Список містить 47 пунктів, де крім суто особистих речей та канцелярських дрібниць, різних військово-топографічних та географічних карт, є план м. Львова, бланки ВІРу, понад два десятка телеграм на ім'я Лехновича, російсько-французький та англо-російський словники, газети "Известия" від 24 червня та "Правда" від 22 липня 1940 р., брошури, збірник статей по фосфатних добривах, фотоапарат "Фаулендер" [5, 12]. Згодом кожну річ слідчі розглядали з точки зору речового доказу шпигунської діяльності Вавилова.

Про арешт академіка подалі від людських очей, в горах, НКВС до відома нікого не ставив. І в Москві – в Наркоматі землеробства, і в Ленінграді було всім відомо, що Вавилов поїхав з важливим завданням. Тому в ті дні було підписано рішення про його нагородження Великою Золотою медаллю ВСГВ (Всесоюзної сільськогосподарської виставки – тієї самої помпезної виставки, відкритої Молотовим 1 серпня 1939 р., яку в роки Хрущова перейменували в Виставку досягнень народного господарства, або ВДНГ). ВСГВ була улюбленим дітищем Сталіна, візитною карткою благоденства країни, першої країни з повністю колективізованим сільським господарством. Тому виставка перебувала під увагою вищої влади, і медалі ВСГВ мали дуже високий статус.

Про долю М.І. Вавилова у серпні 1940 р. не знав ніхто: ні рідні, ні друзі, ні колеги. А між тим вчений був доставлений у внутрішню в'язницю НКВС. Він, котрий творив високоврожайні сорти рослин, був звинувачений у шкідництві, в розвалі сільського господарства. А його міжнародні контакти, всесвітнє визнання його праць, що в будь-якій країні могло стати предметом національної гордості, були розцінені як шпигунська діяльність. Виснажливі допити, брехня, наклепи, наговори, приниження – усе закінчилося смертним вироком. Але всесвітня популярність вченого не дозволила катам негайно привести вирок у виконання – подібний акт, який отримав би розголос, міг скомпрометувати режим. Долею вченого цікавилися відомі генетики, а англійські колеги в 1942 р. обрали його членом Лондонського Королівського товариства.

У період наступу німців під Москвою, в жовтні 1941 р., ув'язнених терміново вивозили на схід. Про те, як це відбувалося, згадує один з ув'язнених, які пережили цей кошмар: "... варта з собаками оточила всю привокзальну площу і наказала усім стати на карачки. Напередодні в Москві випав перший сніг, він швидко розтанув, і рідке холодне болото розтеклося по асфальті. Люди намагалися відповзти від занадто великих калюж, але цьому заважала тіснява, та й варта, помітивши рух в натовпі ув'язнених, уживала круті заходи". Близько шести годин простояли на четверінках в болоті достойні люди своєї країни. У переповненому вагоні Вавилов був доставлений до Саратовської в'язниці, де ув'язнених кілька днів протримали у дворі під відкритим осіннім небом, а потім втиснули до камер, де люди через тісняву могли лише стояти.

Що залишається після смерті вченого?

Доля Миколи Івановича була вирішена вже під час арешту: ще до винесення вироку був знищений найцінніший архів вченого. Дослідникам вдалося довести, що головним винуватцем смерті великого генетика був Сталін. "Знищивши визнаного лідера російської науки, вченого світового масштабу, замінивши його своїм протезе – малограмотним і неосвіченим кар'єристом Лисенком, він завдав величезної шкоди розвитку сільського господарства", – пишуть вони. І для подібних звинувачень є всі підстави, так як через багато років безвихідної невідомості з'явилася нарешті можливість ознайомитися з документами слідчої справи [5].

В останні роки перед арештом академік відкинув будь-яку обережність, маневрування, дипломатію, такі необхідні для роботи на великих адміністративних посадах. Він пішов ва-банк, проти Лисенка і лисенківщини, його системи адміністрування, розвалу наукових установ, антинаукової методології. Саме тоді Вавиловим було сказано: "Підемо на вогнище, будемо горіти, але від переконань своїх не відмовимося!" У своїх виступах, у своїй реакції на те, що відбувається він став запальний, тоді як раніше був стриманий, добродушний, доброзичливий до оточуючих. Близькі до нього люди відзначали різке погіршення його здоров'я, психологічного стану, загального настрою. Життя Вавилова було воістину отруєне

ставленням влади і пролісенківського оточення, яке вже проникло в його наукову цитадель, найцінніше створення його організаторського таланту і розуму – Всесоюзний інститут рослинництва (ВІР).

26 січня 1943 р. його не стало. Обставини більше не сприяли продовженню його життя. Життя, настільки значного продовж десятиліть і такого жакливого на його завершенні. Академіка Вавилова фактично заморили голодом і нелюдськими умовами утримання. Він помер від загальної дистрофії, ускладненою крупозним запаленням легенів. У тюремному документі викладено (мовою оригіналу):

АКТ о смерті заключеного

Мною врачом (лекпомом) Степановой Н.Л., фельдшерницей Скрипиной М.Н. осмотрен труп заключенного Вавилова Николая Ивановича рожд. 1887 следственный ст. осужденный ст. 58 на 20 лет умершего в больнице (камере) тюрьмы № 1 г. Саратова 26 января месяца 1943 г. в 7 час.

Причем оказалось следующее: телосложение правильное, упитанность резко понижена, кожные покровы бледные, костномышечная система без изменений.

По данным истории болезни заключенный Вавилов Николай Иванович находился в больнице тюрьмы на излечении с 24 января 1943 г. по поводу крупозного воспаления легких.

Смерть наступила вследствие упадка сердечной деятельности.

Дежурный врач (лекпом): Степанова Дежурная медсестра: Скрипина

С подлинным верно: Золотарева

(Довідка про смерть Вавилова Миколи Івановича. 29 січня 1943 р. З акту судово-медичного розтину М.І. Вавилова 30 січня 1943 р.) [12].

Місцем поховання вченого з світовим ім'ям став тюремний цвинтар і загальна могила для померлих в'язнів. Звідси академік М.І. Вавилов пішов у безсмерття. Історія про життя та смерть вченого була би неповною без згадки про його чисто людську спадщину.

Коли він вмирав у саратовській катівні, у цей час у блокадному Ленінграді його вірні учні, зокрема й В.С. Лехнович, випускник Кам'янець-Подільського с.-г. інституту, билися не на життя, а на смерть за збереження безцінної колекції насіння та коренеплодів ВІРу [3]. З числа 13 осіб групи зберігачів колекцій від голоду померло троє, маючи у сховищах тонни зернових взірців та насінневої картоплі. Своєю смертю вони розділили гірку долю свого вчителя, одночасно долучившись до його безсмертної справи. Академік М.І. Вавилов увійшов до історії світової науки як видатний організатор і учасник ботаніко-агрономічних експедицій, що охопили всі континенти, крім Австралії та Антарктиди, який встановив ініціальні осередки формоутворення культурних рослин. Він автор вчення про світові центри походження культурних рослин. Вчений створив найбільшу в світі колекцію насіння культурних рослин. Ним закладено основи державних випробувань сортів польових культур, обґрунтовано вчення про імунітет рослин. Він вперше сформулював закон гомологічних рядів у спадковій мінливості організмів, істотно доповнив вчення про біологічний вид.

У наш час прийшло усвідомлення важливих моментів, на які вказував М.І. Вавилов ще на початку 1920-х років. Для кожної країни її генофонд рослин є однією з основ продовольчої, економічної та соціальної безпеки й подальшого розвитку, а також складовою частиною світового генофонду рослин, за яку країна несе відповідальність перед людством.

У 1992 р. з ініціативи Президента УААН академіка А.А. Созінова почалося створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України. Керівництво та координацію роботи установ у галузі генетичних ресурсів здійснює Національний центр генетичних ресурсів рослин України, що належить до Інституту рослинництва

ім. В.Я. Юр'єва (м. Харків) [4]. На даний час загальний обсяг Національного Генбанку становить 136,2 тис. зрізів, які відносяться до 1197 видів рослин, з яких 337 – це культури для виробництва продовольства і сільськогосподарської продукції, та 224 – лісових і декоративних рослин. Матеріали українського походження становлять 47,2 тис. або 35% колекційного фонду. У формуванні Генбанку головна мета – охоплення і зосередження в колекціях генетичної різноманітності основних запроваджених в Україні культур.

1. Арзуманян Е.А., Дракин Л.И. Академик Ефим Федотович Лискун. – М.: Гос. изд-во с-х лит-ры, 1953. – 68 с.
2. Бахтеев Ф.Х. Николай Иванович Вавилов: 1887–1943. – Новосибирск: Наука. Сиб. Отд., 1987. – 272 с.
3. Борин А.Б. Он накормил планету и умер от голода // Новая газета, № 13, 08.02.2012. – С. 16.
4. Вавиловский журнал генетики и селекции. – 2012. – Т 16, № 3. – С. 627-635.
5. Вавилов Ю.Н., Рокитянский Я.Г. Голгофа. Архивные материалы о последних годах жизни академика Вавилова (1940-1943) // Вест. РАН. – 1993. – Т. 63, № 9. – С. 830-846.
6. "Книга відвідувачів музею. 1871 – 1880 рр.". – Наук. бібл. Держ. природозн. музею. – 97 с. + 13 с.
7. "Книга відвідувачів музею. 1883 – 1943 рр. ". – Наук. бібл. Держ. природозн. музею. – 295 с.
8. "Книга відвідувачів. 1894. 9.06-15.10". – Наук. бібл. Держ. природозн. музею. – 101 с.
9. Панських І.І. Наукова бібліотека Державного природознавчого музею НАН України // Наук. зап. Держ. природозн. Музею. – Львів, 2003. – Т. 18. – С. 29-38.
10. Поповский М. Дело академика Вавилова. – М.: Книга, 1990. – 304 с.
11. Рудштейн Й. Академик Вавилов в гостях у студентов политехнического института // Вільна Україна. – 1940, 2 серпн., № 179. – С. 6.
12. Рябчун В. К., Кузьмишина Н. В., Богуславский Р. Л. Национальный банк генетических ресурсов растений Украины как воплощение идей Н. И. Вавилова // Суд палача. Николай Вавилов в застенках НКВД // Биографический очерк. Документы / Составители Я.Г. Рокитянский, Ю.Н. Вавилов, В.А. Гончаров. – М.: Academia, 1999. – 552 с.

Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів
e-mail: yuchor@smnh.org

Чернобай Ю.Н.

Академик Н.И. Вавилов в хронотопе гостевой книги Государственного природоведческого музея НАН Украины

В книге посетителей Государственного природоведческого музея НАН Украины сохранилась подпись академика Н.И. Вавилова от 1 августа 1940 г. И время появления автографа, и последующие трагические события, связанные с судьбой великого учёного, придают его визиту в старый львовский музей особый смысл и особую социально-научную ценность. В статье сделан тщательный обзор событий и участников последнего периода жизни Н.И. Вавилова.

Ключевые слова: книга отзывов, академик Вавилов, история науки, хронотоп автографа.

Chernobay Yu.N.

Academician N.I. Vavilov in the chronotope of the guest book of State Natural History Museum NAS of Ukraine

The book of visitors to the of State Natural History Museum NAS of Ukraine preserved the signature of Academician N.I. Vavilov from August 1, 1940. And the time of the appearance of the autograph, and the subsequent tragic events associated with the fate of the great scientist, give him a visit to the old Lviv's museum of special meaning and special social science value. The article makes a thorough review of the events and participants of the last period of life of N.I. Vavilov.

Key words: book of visitors, academician Vavilov, history of science, chronotop of autograph.